

MARIA PRZECISZEWSKA

orcid: 0000-0001-5266-3488

e-mail: m.przeciszewska@bn.org.pl

Biblioteki szkolne w gimnazjach rządowych Kraju Nadwiślańskiego.

Część 1.

Geneza, cele, zadania i kwestie organizacyjne (1867–1879)*

DOI: 10.36155/RBN.56.00001

Unifikacja i centralizacja systemu oświatowego Królestwa Polskiego z imperium rosyjskim dokonała się ostatecznie w latach 1867–1872 wraz z reaktywacją warszawskiego okręgu naukowego, wprowadzeniem języka rosyjskiego jako jedyne go języka wykładowego oraz wykluczeniem języka i literatury polskiej z programu szkół średnich. W tych warunkach, pierwszą potrzebą władz oświatowych było skuteczne nauczanie uczniów i uczennice gimnazjów rządowych języka rosyjskiego. Najważniejszym narzędziem do realizacji tego założenia miało być czytelnictwo rosyjskich książek – zadaniu temu miały zaś sprostać biblioteki gimnazjalne, w zamierzeniu dobrze zaopatrzone w książki rosyjskich autorów oraz wybrane tłumaczenia z języków obcych. Kluczem do powodzenia przedsięwzięcia miała być dobrowolność lektury i możliwie jak najszerszy jej wybór¹. Czytanie rosyjskiej literatury w czasie wolnym, połączone z wiedzą

* Zmieniona i uzupełniona wersja referatu *Biblioteki szkolne w gimnazjach rządowych Kraju Nadwiślańskiego, 1869–1905, część 1: geneza, cele polityczne, organizacja* wygłoszonego podczas Otwartego Seminarium Biblioteki Narodowej 12 listopada 2024 roku.

1 „Циркуляръ по Варшавскому Учебному Округу” [ЦВУО] 1869, nr 5, s. 173–174 – <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/614823/display/PDF> [dostęp: 23.01.2025]. Irena Nyckowska przytacza cytaty z listu Naczelnika Płockiej Dyrekcji Naukowej do inspektora gimnazjum w Płocku „polecień panom inspektorom średnich instytucyj naukowych zwrócić uwagę na to, aby uczniowie w wolnym

nabytą podczas zajęć dotyczących tzw. teorii literackiej miało zaowocować z jednej strony „rozumną i świadomą lekturą rosyjskich autorów”, z drugiej zaś „stopniowo przygotowywać [uczniów] do zrozumienia ducha języka, nie tylko w [...] tekstach prozatorskich, lecz również w języku poetyckim”².

Aby zamiar ten się powiódł, dyrektorzy szkół i podlegli im inspektorzy starali się przede wszystkim wyeksponować książki rosyjskie i deprecjonować pozycje polskie w szkolnych księgozbiorach. Te pierwsze miały mieć odtąd (parafrazując opinię jednego z profesorów Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego) pełne „prawo do istnienia” w instytucjach oświatowych Kraju Nadwiślańskiego³. W praktyce oznaczało to ograniczenie zakupu literatury polskiej dla potrzeb szkolnych, również tej która dysponowała pieczęcią rosyjskiej cenzury oraz stopniowe usuwanie pozycji zakupionych przed 1867 rokiem. Na miejsce książek polskich w księgozbiorach szkolnych miały pojawiać się zbiory rosyjskie – podręczniki i inne pomoce naukowe, literatura piękna, literatura popularna oraz czasopisma i gazety.

Celem artykułu jest ukazanie, jaką rolę warszawskie władze oświatowe przypisywały bibliotekom gimnazjów rządowych (męskich i żeńskich) w dziele „zjednoczenia” szkolnictwa Kraju Nadwiślańskiego z cesarstwem rosyjskim w okresie między wprowadzeniem reform Dymitra Tołstoja, a rewolucją 1905 roku. Ze względu na obfitość materiału źródłowego artykuł podzielono na dwie części. W części pierwszej mam zamiar (I) przedstawić genezę bibliotek szkół średnich poprzez ukazanie zarysu ich historii w dawnej Polsce i w zaborze rosyjskim przed rokiem 1867; (II) ukazać w jaki sposób formułowano zadania bibliotek szkolnych na łamach „Cyrkularza Warszawskiego Okręgu Naukowego” („Циркуляръ по Варшавскому Учебному Округу”) – oficjalnego periodyku warszawskiego okręgu naukowego, a także (III) przedstawić

czasie od zajęć klasowych zajmowali się czytaniem książek rosyjskich”, I. Nyckowska, *Dzieje szkoły w latach 1863–1939*, w: *Małachowianka. Dzieje najstarszej z istniejących polskich szkół Liceum Ogólnokształcącego im. Marszałka Stanisława Małachowskiego w Płocku*, pod red. W. Końskiego, wyd. 2, Płock 2000, s. 148.

2 ЦВУО 1869, nr 5, s. 186.

3 Por. П. Кулаковский, *Вопрос о Варшавском Университете*, w: *Вопрос о Варшавском Университете и польский школьный законопроект 1907 г.*, Санкт-Петербург 1913, s. 2 – <https://polona.pl/item-view/f5c9f770-cd64-4732-af95-202ed16b19b3?page=19> [31.01.2025]. E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do I wojny światowej)*, Warszawa 1968, s. 14–20, 93–96; L. Szymański, *Zarys polityki caratu wobec szkolnictwa ogólnokształcącego w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Wrocław 1983, s. 40, 42–43, 50–54; E. Kula, *Hrabia Dmitrij Andriejewicz Tołstoj (1823–1889) i jego reformatorska działalność oświatowa*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2014, t. 23, s. 609–622 – <http://dlibra.bg.ajd.czest.pl:8080/publication/2939> [31.01.2025].

kwestie organizacyjne w aspekcie: (1) finansowania zbiorów bibliotecznych, (2) metod pozyskiwania nowych książek, (3) udziału zbiorów polskich w zbiorach bibliotecznych, a także (4) poprzez zaprezentowanie jakie książki rosyjskie pozyskiwano w początkach funkcjonowania tych bibliotek. W drugiej części artykułu postaram się scharakteryzować biblioteki szkolne w latach 1879–1905 uwzględniając: (IV) liczebność zbiorów, (V) sposoby ich klasyfikacji i katalogizacji oraz (VII) profil ideowy na przykładzie biblioteki uczniowskiej męskiego gimnazjum rządowego w Lublinie. Zachowana *Księga wypożyczeń* tej biblioteki będzie swego rodzaju *case study* (VIII) recepcji szkolnych księgozbiorów wśród uczniów gimnazjalnych.

Biblioteki szkolne przed 1867 rokiem

Biblioteki szkół średnich w przedrozbiorowej Polsce kształtowały się w wyniku długotrwałego procesu, za którego początek można uznać powstanie szkół prowadzonych przez wspólnoty zakonne – początkowo jezuitów, następnie zaś przede wszystkim pijarów. Ich podstawowym celem było dostarczenie materiału dla szkolnej kadry pedagogicznej. Wśród tytułów, znajdowały się tam przede wszystkim prace historyczne, teologiczne (w tym zwłaszcza kaznodziejskie), juredyczne oraz dzieła autorów klasycznych napisane w większości w języku łacińskim. Wraz z powstaniem Komisji Edukacji Narodowej biblioteki szkolne ujęte zostały w jeden zarząd, podstawowym zadaniem stała się zaś ich standaryzacja, polonizacja i „lustracja”. To ostatnie pojęcie oznaczało, że w myśl nowego paradygmatu oświeceniowego, książki „przestarzałe”, a więc licznie zgromadzone „polemiki” i „ascetyki” miały być zastąpione polską literaturą świecką napisaną wzorcowym językiem literackim. Choć zmiany zapoczątkowane przez KEN nie były imponujące, wywarły jednak długotrwały wpływ na późniejsze koncepcje bibliotekarstwa szkolnego. Pomimo katastrofy jaką były rozbiory Rzeczypospolitej i następujące po nich grabieże i konfiskaty, władze oświatowe i zamożni mecenasowie kontynuowali dalszą rozbudowę księgozbiorów szkolnych⁴.

Odpowiednie warunki do realizacji tego zadania pojawiły się przede wszystkim w Księstwie Warszawskim, gdzie na czele Izby Edukacji Publicznej stanął

4 H. Falkowska, *Z dziejów polskich bibliotek szkolnych*, Warszawa 1966, s. 7–16; E. Słodkowska, *Biblioteki w Królestwie Polskim 1815–1830*, Warszawa 1996, s. 12–16.

Stanisław Kostka Potocki oraz na Ziemiach Zabrzanych, gdzie w wileńskim okręgu naukowym kuratorem został Adam Jerzy Czartoryski. Pierwszy z nich scentralizował kierownictwo wszystkich szkół i usprawnił nad nimi nadzór. Wywarło to pozytywny wpływ na stan ówczesnych bibliotek szkolnych, które wzbogacały systematycznie swe księgozbiory. Biblioteki – utrzymywane częściowo z opłat uczniowskich – miały stać się nie tylko zbiorem pomocy szkolnych, lecz również stanowić dobro wspólne dostępne – w zamierzeniu – wszystkim zainteresowanym. W szkołach pod kuratelą Czartoryskiego z kolei, do bibliotek włączono zbiory sekularyzowanych zakonów oraz niektóre księgozbiory prywatne. Przykładem najbardziej imponującym był tam rozwój biblioteki Liceum Krzemienieckiego, która gromadziła (dzięki wysiłkom Tadeusza Czackiego) główny zrząd biblioteki króla Stanisława Augusta⁵.

Największą dynamikę i aktywność w tworzeniu i rozbudowie bibliotek szkolnych osiągnięto w latach 1818–1831. Zbiory biblioteczne szkół Królestwa Kongresowego odzwierciedlały nowoczesne standardy biblioteczne: książki tam gromadzone miały stanowić podstawę pracy badawczej i narzędzie upowszechniania nowych prądów filozoficznych i literackich⁶. Sprawiało to, że biblioteki szkolne stały się centralnym miejscem każdej szkoły średniej, której poziom nauczania był w znacznej mierze zależny od ich zasobów⁷. Dysponując profilem filologicznym i patriotycznym w duchu Oświecenia stały się fundamentem wszechstronnego wykształcenia dla kadry urzędniczej i kształtującej się polskiej inteligencji. Upadek powstania listopadowego przyniósł polskim zbiorom bibliotecznym niepowetowane straty. Dotyczyły one również bibliotek szkolnych, które niejednokrotnie straciły część zbiorów, lub – na skutek reorganizacji szkół – całkowicie zmieniły swój charakter⁸. Oprócz grabieży i rozproszania najbardziej wartościowych ksiązek traktowanych jako łupy wojenne⁹,

5 D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832*, t. 2, *Szkoły podstawowe i średnie*, [przekł. I. Kania], Lublin 1991, s. 311–317; H. Falkowska, *Z dziejów polskich bibliotek szkolnych*, Warszawa 1966, s. 7–14; S. Koljadenko, *Los kolekcji i zbiorów Liceum Krzemienieckiego*, „Fraza: poezja, proza, esej” 1997, nr 17, s. 209–212 – <https://eprints.zu.edu.ua/4552/1/Untitled.FR10.pdf> [18.08.2025].

6 M. Adrianek, *Funkcja dydaktyczna bibliotek publicznych szkół średnich Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do r. 1831*, Wrocław 1978, s. 81 (nadb.: „Studia o Książce” 1978, t. 8, s. 81–105).

7 M. Adrianek, *Podstawowy zasób filologiczny w bibliotekach szkolnych Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do r. 1831*, Wrocław 1981, s. 41–45 (nadb.: „Studia o Książce” 1981, t. 11, s. 41–70); E. Słodkowska, *Biblioteki w Królestwie Polskim...*, s. 36–47.

8 H. Falkowska, *Z dziejów polskich bibliotek szkolnych...*, s. 32–33; K. Maleczyńska, *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów*, Wrocław 1987, s. 45.

9 M. Adrianek, *Biblioteki publicznych szkół średnich Królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym*, „Folia Bibliologica” 2010, t. 52, s. 42–43 – <https://bibliotekanauki.pl/articles/681178> [18.08.2025].

władze rosyjskie zmierzały do zwiększenia kontroli nad szkolnymi zbiorami. Sedno zmian wynikało z jednej strony z ich obaw dotyczących „nieprawomyślnego” charakteru literatury dostępnej w bibliotekach szkolnych, z drugiej strony z działań mających na celu wprowadzenie i uprzywilejowanie książek rosyjskich. Zdaniem Janiny Wołczuk, nie musiało to jednak oznaczać obniżenia dotychczasowego poziomu zbiorów. Wśród „obfitego strumienia” książek zamawianych z księgarni Petersburga i Moskwy można było odnaleźć edycje pisarzy uznawanych od lat czterdziestych XIX wieku za reprezentantów literatury rosyjskiej. Wśród nich znajdował się cykl *Dzieł wszystkich* ponad 35 autorów (m.in. Nikołaja Karamzina, Iwana Kryłowa, Wasilija Żukowskiego, Aleksandra Puszkina i Nikołaja Gogola) redagowany przez Aleksandra Smirdina – wydawcę, który uchodził nie tylko za hojnego mecenasa pisarzy epoki rosyjskiego „złotego wieku”, lecz również ich popularyzatora wśród szerokiego grona czytelników¹⁰. Innymi propozycjami były „opracowania dotyczące nauk matematyczno-przyrodniczych, książki o odkryciach geograficznych oraz publikacje materiałów źródłowych”¹¹. Podstawę nowych wpływów stanowiły jednak przede wszystkim podręczniki szkolne z dziedziny języka i literatury rosyjskiej, geografii i historii. W przedmiotach tych, traktowanych jako „wiodące” i wykładanych w języku rosyjskim widziano antidotum dla polskiej tradycji patriotycznej i działań niepodległościowych.

Wraz z napływem rosyjskich książek, władze oświatowe starały się również o zwiększenie restrykcji w dostępie uczniów do szkolnych księgozbiorów w języku polskim. Miały być one przeznaczone w zasadzie wyłącznie dla nauczycieli. Choć cel ten miał charakter represyjny, towarzyszyły mu działania zmierzające do usprawnienia zarządu nad zbiorami bibliotecznymi. Ich podstawą miała być *Ustawa szkolna* z 1833 roku, a konkretnie dwa artykuły mówiące o tym, że w każdym gimnazjum, oprócz innych pomocy naukowych, powinna znajdować się biblioteka oraz że biblioteką tą powinien zarządzać jeden ze starszych nauczycieli wyznaczany przez dyrektora. Innym zbiorem dokumentów była *Instrukcja* (również z 1833 roku) zawierająca przepisy dotyczące prowadzenia inwentarza i katalogów oraz konserwacji zbiorów regulując (po raz pierwszy) sposób wykreślenia ubytków z inwentarza. Jednocześnie nowa *Ustawa dla*

10 Смирдин (Александр Филиппович), в: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 т. (82 т. и 4 доп.)*, т. 30А (60), Слюз – София Палеолог, Санкт-Петербург 1900, s. 528 – <https://runivers.ru/bookreader/book10191/#page/57/mode/1up> [31.01.2025].

11 J. Wołczuk, *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833–1862: szkice do obrazu*, Wrocław 2005, s. 139.

gimnazjów (1840) pomijała kwestię publicznego charakteru bibliotek szkolnych, a zatem ograniczała ich dostępność poza środowiskiem szkolnym¹². Oprócz zabezpieczenia i systematyzacji zbiorów, ustawodawstwo biblioteczne miało za zadanie „uchronienie” książek przed ich trafieniem w niepowołane ręce, a wraz z tym ograniczenie ich społecznego oddziaływania. Należy przy tym pamiętać, że w okresie Paskiewiczowskim książki polskie dominowały wciąż w bibliotekach szkolnych, stanowiąc od 65 do 80% całości zbiorów¹³. Sytuacja ta nie zmieniła się zasadniczo wraz ze wprowadzeniem reform oświatowych Aleksandra Wielopolskiego (1861–1863). Ten ostatni, dążąc do pełnej repolonizacji szkolnictwa, stawiał sobie za cel przejęcie kontroli nad zbiorami bibliotecznymi i zastąpienie książek rosyjskich przez polskie. Na ambitne założenia inwentaryzacji wszystkich zbiorów bibliotecznych (w tym i bibliotek szkolnych), ich skatalogowania i wprowadzenia całościowego zarządu przez dyrektora Biblioteki Głównej nie starczyło jednak czasu ze względu na wybuch powstania styczniowego¹⁴.

Kłęsa polskiego zrywu narodowego zapoczątkowała stopniowy proces likwidacji polskiego szkolnictwa w Królestwie Polskim. Dla bibliotek szkół średnich oznaczało to nie tylko powrót do ustawodawstwa z okresu polistopadowego, lecz przede wszystkim dotkliwe straty materialne oraz reorganizację istniejących zbiorów¹⁵. Najważniejszą z nich było przejęcie księgozbiorów szkół zakonnych (dominujących dotąd w systemie szkolnym Królestwa Polskiego) i umieszczenie części z nich w Bibliotece Głównej¹⁶. Gorliwość reformatorów była w tamtym okresie równoważona jednak dość zachowawczą pozycją namiestnika Fiodora Berga, który zgodził się na kontynuowanie polityki ustępstw wobec Polaków. Polegały one na zagwarantowaniu możliwości nauczania języka polskiego i polskiej historii w gimnazjach i progimnazjach polskich¹⁷, co oznaczało przejściową akceptację dla tych polskich księgozbiorów, które nie wzbudzały podejrzeń o brak prawomyślności.

12 M. Adrianek, *Biblioteki publicznych szkół średnich Królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym*, „Folia Bibliologica” 2010, t. 52, s. 39 – <https://www.bc.umcs.pl/publication/22159> [31.01.2025].

13 J. Wołczuk, *Rosja i Rosjanie w szkołach...*, s. 139–140.

14 M. Adrianek, *Biblioteki publicznych szkół średnich Królestwa Polskiego...*, s. 40.

15 K. Maleczyńska, *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów...*, s. 180.

16 H. Kozerska, *Warszawska Biblioteka Uniwersytecka*, Warszawa 1967, s. 67.

17 Por. M. Przeciszewska, *Polski kanon szkolny w gimnazjach rządowych Kraju Nadwiślańskiego (1864–1897)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2024, t. 55, s. 11–33 – https://rocznik.bn.org.pl/upload/pdf/62446_2_Rocznik_55%20MARIA%20PRZECISZEWSKA.pdf [31.01.2025].

Biblioteki gimnazjalne Kraju Nadwiślańskiego: cele dydaktyczne

Sytuacja zmieniła się wraz z ponownym powołaniem warszawskiego okręgu naukowego poddanego bezpośrednio ministerstwu oświaty w Petersburgu. Jego pierwszym kuratorem został Fiodor Witte (1867–1879) – dawny przewodniczący kijowskiego okręgu naukowego i bliski współpracownik Berga¹⁸. Głównym zadaniem nowego kuratora miało być wprowadzenie do Królestwa Polskiego reform ministra Dymitra Tołstoja ujednociających system oświaty w całym imperium. W odniesieniu do szkolnictwa średniego ich najważniejszym źródłem inspiracji były z jednej strony wzorce niemieckiego gimnazjum klasycznego z dominującą nauką języków starożytnych, z drugiej zaś edukacji francuskiej, w której istotną rolę odgrywała lektura współczesnej prozy. Dla rosyjskiej Polski oznaczało to zniesienie podziału szkół średnich według narodowości oraz wprowadzenie rosyjskiego języka wykładowego na wszystkich lekcjach z wyjątkiem religii. Dla bibliotek szkolnych, konieczność unifikacji miała zaś być równoznaczna z likwidacją ich polskiego charakteru i rozbudową księgozbiorów rosyjskich¹⁹. W nowym statucie szkolnym bibliotekom poświęcony został wyłącznie krótki paragraf, w którym była mowa, że powinny one znaleźć się w każdej szkole średniej i że osobą odpowiedzialną za wydawanie książek powinien być zaufany nauczyciel wskazany przez inspektora²⁰. Na łamach oficjalnego periodyku warszawskich władz oświatowych podkreślano, że zbiory tych bibliotek miały się kształtować wyłącznie w oparciu o wytyczne ministerstwa oświaty jednakowe dla szkół całej Rosji. Listy tych książek miały być publikowane najpierw na łamach „Dziennika Ministerstwa Oświaty” („Журнал Министерства Народного Просвещения”), następnie zaś przedrukowywane przez organ warszawski. Zadanie rad pedagogicznych, które zobowiązane były do zgłaszania inspektorom szkół brakujących

18 M. Piccin, *Nazionalismi di frontiera. Russi, polacchi e ucraini a Cholm (1830–1918)*, Firenze 2025 (rękopis w posiadaniu autorki); Karl Georg Fiodor Julij Fiodorowicz Witte, w: *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918: słownik biograficzny*, t. 1, *Ministerstwo Oświecenia Publicznego*, [oprac.] K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanov, Lublin 2015, s. 77–81 – https://www.academia.edu/106442863/Naczelnicy_organ%C3%B3w_rosyjskiej_administracji_specjalnej_w_Kr%C3%B3lestwie_Polskim_w_latach_1839_1918_S%C5%82ownik_biograficzny_tom_1_Ministerstwo_O%C5%9Bwiecenia_Publicznego [31.01.2025].

19 E. Staszynski, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim*, Warszawa 1968, s. 16–20, W. Jemielity, *Szkolnictwo w Królestwie Polskim, 1866–1914*, „Saeculum Christianum” 1994, nr 1, s. 125–135 – <https://czasopisma.uksw.edu.pl/index.php/sc/article/view/8118> [31.01.2025]; E. Kula, *Opera et studio: wizerunek nauczycieli rządowych szkół średnich w Królestwie Polskim w latach 1862–1873*, Kielce 2012, s. 50–54; D. Szewczyk, *Chełmska Dyrekcja Naukowa*, Lublin 2012, s. 30–34.

20 *Ustav gimnazij i progimnazij 1864 goda*, w: E. Kula, *Opera et studio...*, s. 286.

w szkole książek, ograniczało się zatem do dokonywania selekcji wśród tych pozycji, które znajdowały się już na liście ministerialnej. Było to całkowite przejęcie wzorców funkcjonujących w rosyjskich bibliotekach szkół średnich.

Ze względu na to, że w szkołach Rosji centralnej dydaktyka opierała się już od lat czterdziestych przede wszystkim na lekturze i pamięciowym opanowywaniu tekstów literackich, rola bibliotek gimnazjalnych polegała tam na udostępnianiu literatury zarówno nauczycielom, jak i uczniom dla celów dydaktycznych²¹. W Królestwie Polskim po 1867 roku, o analogicznym podejściu do roli biblioteki szkolnej może świadczyć notatka inspektora żeńskiego gimnazjum w Radomiu. Jako przewodniczący rady pedagogicznej zaproponował on nauczycielom tej szkoły omówienie kwestii czytelnictwa wśród uczennic. Jak podkreślał, lektura utworów „Fonwizina, Gribojedowa, Kryłowa, Żukowskiego, Puszkina, Gogoła, Lermontowa, Kolcowa, Turgieniewa i Ostrowskiego” znajdowała się w programie klas piątej i szóstej – dzieła tych twórców należało czytać samodzielnie, następnie zaś streszczać je w klasie. Brak biblioteki dostępnej dla uczennic uniemożliwiał wywiązanie się z tego obowiązku. Rozwiązania tymczasowe, takie jak niedzielne zebrania poświęcone „lekturze i analizie najlepszych dzieł [...] rosyjskich pisarzy”, nie wystarczały, żeby zapoznać gimnazjalistki z utworami omawianymi podczas zajęć lekcyjnych. Pierwszym zadaniem było zatem skompletowanie rosyjskiej klasyki w bibliotece szkolnej, w celu „domowej lektury tych utworów, które były analizowane [w szkole], w celu przypomnienia sobie wrażeń i wniosków otrzymanych podczas ich czytania”²².

Przyszłą bibliotekę gimnazjalną należało (jak zaznaczał) powołać do życia w sposób przemyślany i ostrożny. Powinna ona składać się wyłącznie ze starannie wyselekcjonowanych książek rosyjskich. Miały być one rękojmią nie tylko „prawomyślności” politycznej, lecz również użyteczności dydaktycznej. Książki miały być traktowane jako materiał uzupełniający wiadomości zdobywane podczas zajęć szkolnych i w żadnym razie nie mogły stanowić przedmiotu samodzielnej refleksji i niezależnej interpretacji. Biblioteka, opisana tu jako narzędzie „rozwoju umysłowego uczennic”, miała służyć jako – po pierwsze – miejsce gromadzenia książek i czasopism służących poszerzaniu wiedzy zdobywanej podczas zajęć klasowych, po drugie jako ważny czynnik „wzmocnienia znajomości

21 R. Leibov, A. Vdovin, *What and how Russian students read at school, 1840–1917, w: Reading Russia. A history of reading in modern Russia*, ed. by D. Rebecchini, R. Vassena, Milano 2020, t. 2, s. 259–375 – <https://books.openedition.org/ledizioni/13160> [30.06.2025].

22 ЦБГО 1870, nr 1, s. 39–40.

języka rosyjskiego”. Miała być postrzegana jako służebna wobec szkoły i w pełni jej podległa²³, ponieważ:

Czytanie ma przede wszystkim znaczenie edukacyjne. Nie odrywając ucznia od zajęć lekcyjnych, niepostrzeżenie dla niego samego, pogłębia treści podejmowane podczas [...] zajęć, [a także] uzupełnia je i utrwala. To, co dzieci wynoszą z nauczania w klasie, zostaje [...] w ich głowach i pozostaje w nich na zawsze²⁴.

Bardzo podobnie na temat funkcji bibliotek szkolnych wypowiadał się również (późniejszy) dyrektor gimnazjum męskiego w Płocku – Spiridon D. Elmanowicz. W jego przekonaniu, lektura „rosyjskiej wzorcowej literatury” miała być podstawowym sposobem na „poprawienie wśród uczniów znajomości języka rosyjskiego”. Za warunek efektywności lektury uznawał jej ścisłe powiązanie z programem szkolnym. Uczniowie mieli być zobowiązani do czytania wyłącznie tych utworów, które omawiane były w czasie lekcji (co wykluczało nawet możliwość pożyczania książek przeznaczonych dla innych klas). Oprócz kontroli treści, należało również – jak pisał – sprawdzać stopień zrozumienia danej lektury. Miało ono polegać na szczegółowym przepytывaniu gimnazjalistów z treści poszczególnych książek w momencie ich zwrotu do biblioteki lub przy okazji odwiedzin nauczycieli na stancjach, gdzie zamieszkiwali uczniowie zamiejscowi. W odniesieniu do tych ostatnich, autor wyrażał satysfakcję z praktyki zapisywania nieznanych słów i wyrażeń w specjalnie do tego przeznaczonych kajetach²⁵.

Umiejętność prawidłowego wyrażania się w języku państwowym przez uczniów i uczennice szkół średnich tuż po wprowadzeniu reform Dymitra Tołstoja, oceniana była na ogół jako słaba, lub przynajmniej niewystarczająca dla zrozumienia omawianego na lekcjach materiału²⁶. Według protokołu rady pedagogicznej gimnazjum żeńskiego w Kaliszu, wspólny wysiłek nauczycieli języka rosyjskiego i bibliotekarzy tej szkoły mógł zaowocować jednak stopniowymi postępami w znajomości tego języka. Lepsze umiejętności porozumiewania się po rosyjsku były – zdaniem kaliskich nauczycieli – związane zarówno ze

23 Ibidem, s. 40.

24 ЦБЮ 1870, nr 12, s. 578–579.

25 ЦБЮ 1870, nr 9, s. 454.

26 *Raport Ministra Oświecenia Publicznego hr. Dymitra Tołstoja z inspekcji szkół w okręgu naukowym warszawskim w 1868 r.*, w: *Walka caratu ze szkołą polską w Królestwie Polskim w latach 1831–1870: materiały źródłowe*, wybór, wstęp i oprac. K. Poznański, Warszawa 1994, s. 276.

zwiększeniem ilości godzin języka i literatury rosyjskiej, jaki i powiększeniem rosyjskojęzycznych zbiorów w bibliotece szkolnej. Należało jeszcze:

dołożyć wszelkich starań, aby podtrzymać i wzmocnić rozbudzone pragnienie [...] lektury i poprzez odpowiednie pokierowanie nią, skłonić do niej wszystkie wychowanki tej instytucji, a także dopilnować, aby była ona dla nich rozumna i miała wpływ na ich rozwój²⁷.

Podobnie jak w gimnazjach Radomia i Płocka, oznaczało to zarówno sprawdzanie stopnia zrozumienia przeczytanych książek, dopilnowanie by proces lektury był ściśle związany z omawianym aktualnie materiałem dydaktycznym, jak i przekonanie o konieczności nadzoru nad czytelnictwem, które (pozbawione kontroli), mogło stanowić potencjalne niebezpieczeństwo.

Najczęściej wymienianą przyczyną nadzorowania lektury książek znajdujących się w bibliotekach szkolnych była obawa przed szkodliwością „nadmiernego” bądź „niewłaściwego” czytania. Wyrażała się ona z jednej strony w sprzeciwie wobec postrzegania czytelnictwa jako (jedynie) „pożytecznej zabawy” i rozrywki²⁸, z drugiej strony w przestrojach przed wpływem utworów „fantastycznych” – baśni, legend, a nawet powieści przygodowych (jak *Trzej Muszkieterowie* Dumasa, czy też *Tajemnice Paryża* Eugène’a Sue). Obawiano się, że lektura, której towarzyszy „nadmierna” pasja mogła wywołać (zwłaszcza wśród dziewcząt) „roztargnienie, rozdrażnienie a nawet przerażenie”²⁹. Ponadto, jak zaznaczał jeden z nauczycieli, czytanie książek:

których treść zaczerpnięta została ze świata cudownego, nie może być pożyteczne pod względem edukacyjnym, ponieważ ich tematyka została zaczerpnięta z tej sfery ducha ludów pierwotnych, które wyrażają się jedynie w fantazji. Książki takie mogą zainteresować dzieci swoją fabułą, jednak wynik takiej lektury będzie taki, że oduczą się one [czytania] tych książek, których przedmiotem jest rzeczywistość, nie tak zajmująca, jednak znacznie bardziej poważna³⁰.

27 ЦБЮО 1870, nr 6, s. 275.

28 ЦБЮО 1870, nr 12, s. 578.

29 ЦБЮО 1870, nr 6, s. 278.

30 Ibidem, s. 277.

Choć pogląd ten nie spotkał się z aprobatą wszystkich nauczycieli, z których część próbowała bronić książek „cudownej treści”, ze względu ich na właściwości rozwijania dziecięcej wyobraźni, zdaniem inspektora, książki tej kategorii mogły przynieść więcej szkody niż pożytku i dlatego należało je kategorycznie odrzucić. Zamiast nich uczennice miały być zachęcane do sięgania do opowiadań zaczerpniętych z „z rzeczywistego bytu narodów”. Przykładem zalecanej lektury mogły być powieści Thomasa Mayne Reida, periodyki takie jak: „Czasopismo dla Dzieci” («Журнал для детей») redagowane przez znanego petersburskiego pisarza i pedagoga Michaiła Czistiakowa, czy też bogato ilustrowane czasopismo podróżnicze „Obieżyświat” («Всемирный путешественник») – pod redakcją Aleksieja Iljina. Warunkiem ich lektury było ściśle powiązanie z omawianym na lekcjach programem nauczania oraz konieczność kontroli odpowiedniego zrozumienia ich treści przez nauczycieli³¹.

Warto przywołać jeszcze jedną wypowiedź dotyczącą „szkodliwości” czytania, która pojawiła się w raportach z gimnazjum męskiego w Radomiu już w latach dziewięćdziesiątych. Jak sformułował to ich autor, „ze względu na to, że książki oferowane uczniom bibliotek szkolnych były przeznaczone dla osób niedojrzałych, bez ściśle ustalonych zasad moralnych”, ich dobór musiał być skrupulatny i drobiazgowo nadzorowany. Niektóre dzieła „mimo całego [ich] kunsztu” nie nadawały się „do tego rodzaju bibliotek”. Wśród nich znajdowały się przede wszystkim pełne edycje niektórych pisarzy, wśród których wymieniał Denisa Fonwizina (w edycji Piotra Jefremowa), Aleksandra Puszkina (którego opowiadanie *Noce egipskie* wzbudzało jego zastrzeżenia obyczajowe), Iwana Turgieniewa (np. *Żyd*, powieść *Ojcowie i dzieci*), a nawet najnowsze wydanie kronik Tacyta. Propozycją radomskiego nauczyciela było zastąpienie pełnych wydań, edycjami szkolnymi, a dopóki nie było to możliwe – całkowite „wykluczenie” wymienionych książek z bibliotek szkolnych. Wraz z tymi postulatami proponował równocześnie wzbogacenie szkolnej ksiąźnicy o dzieła o „treści naukowej dostępnej dla uczniów, które mogą przyczynić się do lepszego przyswojenia przedmiotów nauczanych w gimnazjach”³².

Radomskie sprawozdanie zasługuje na uwagę z kilku powodów. Pierwszym z nich jest zaświadczenie faktu dostępności książek, które n i e zostały umieszczone na ministerialnej liście pozycji dopuszczonych do użytku w bibliotekach

31 Ibidem, s. 278.

32 *Отчет о состоянии Радомской мужской гимназии за 1890/91 уч. год* [Sprawozdanie o stanie radomskiego gimnazjum męskiego za rok szkolny 1890/91], Warszawa 1892, s. 48–49.

szkolnych. W tej grupie znajdowały się właśnie pełne edycje wspomnianych pisarzy. Zjawisko to wynikało najprawdopodobniej z niedostępności wydań szkolnych bądź ich słabej dystrybucji. Problem ten pojawiał się zresztą nie tylko w Królestwie Polskim, lecz w całej Rosji. Przykładowo, w odniesieniu do bibliotek gimnazjalnych w Kijowie, został on rozwiązany poprzez zezwolenie na korzystanie przez uczniów z „dzieł wszystkich” najwybitniejszych rosyjskich pisarzy, pod warunkiem, że ich utwory można było odnaleźć na łamach szkolnych chrestomatii literackich, zaś ich lektura była ściśle kontrolowana³³. W gimnazjum radomskim sytuacja łatwej dostępności do rosyjskiej literatury pięknej wzbudzała jednak konsternację dyrekcji i zasadne pytanie: w jaki sposób uchronić uczniów przed niechcianymi treściami książek, jeżeli znajdowały się one w zbiorach bibliotecznych? Można zatem uznać, że propozycje tworzenia „bezpiecznych” ram dla czytelnictwa gimnazjalistów zgłaszane od początku lat siedemdziesiątych, okazały się nieskuteczne. Młodzież już korzystała z pozycji dostępnych w bibliotekach szkolnych i nierzadko była w tym wspierana przez część nauczycieli widzących korzyści językowe w intensyfikacji czytelnictwa książek rosyjskich³⁴. Przeciwwstawienie się temu zjawisku poprzez całkowitą „czystkę” księgozbiorów, czy też zachęcanie uczniów do lektury niewzbudzających żadnych obaw materiałów o charakterze popularno-naukowym, można uznać za desperacką próbę odwrócenia uwagi od tych książek, które wzbudziły już zainteresowanie uczniów.

W sprawozdaniach na temat „niewłaściwego” czytelnictwa zwraca uwagę całkowite pominięcie omówienia sytuacji książek polskich. Autorzy raportów nie poświęcali uwagi literaturze polskojęzycznej, która nie została całkowicie wyrugowana z murów gimnazjalnych. Jej stan na kartach *Szyfowych prac* Stefan Żeromski opisał następująco:

Biblioteka znajdowała się na dole gmachu i zajmowała kilka sal obszernych. Stały tam w szeregu szafy okryte pyłem wieloletnim, mieszczące w sobie książki polskie z wieku XVI, XVII i XVIII, a nawet rzadkie inkunabuły skazane na bezczynność, wzgardzone i tolerowane jak zgniłe drwa, których nie można spalić, a nie ma gdzie wyrzucić³⁵.

33 ЦБЮ 1889, nr 12, s. 425.

34 K. Bednarska-Ruszałowa, *Biblioteki i książki w pamiętnikach polskich XVIII–XX wieku. Rekonesans źródłowy*, Kraków 2003, s. 102.

35 S. Żeromski, *Szyfowe prace*, Warszawa 1934, s. 237.

Wziąwszy pod uwagę licencję poetycką wybitnego pisarza, który nie wspomina, że wśród książek polskich znajdowała się również pokaźna ilość książek z epoki późniejszej, a zatem zawierająca również literaturę nowszą i bardziej atrakcyjną, w realiach szkolnych niewątpliwa była marginalizacja książek polskich, traktowanych jako „zło konieczne”: materiał dydaktyczny wciąż użyteczny dla nauczycieli, lecz uznawany za niezalecany dla gimnazjalistów. Można przypuszczać, że ze względu na obecność tych książek w murach szkół średnich, nie dało się całkowicie uniknąć jej trafiań w ręce polskiej młodzieży. „Problem” ten – w przeciwieństwie do czytelnictwa literatury „fantastycznej”, czy też niepoprawnej pod względem obyczajowym – był nieobecny w sprawozdaniach nauczycielskich. Przyczyną tego stanu rzeczy mogły być – po pierwsze – tolerancja kuratora Wittego wobec czytelnictwa książek polskojęzycznych jako stanu przejściowego: w latach siedemdziesiątych uczniowie nie władali jeszcze językiem rosyjskim w stopniu wystarczającym by w pełni uczestniczyć w rosyjskojęzycznej edukacji. Po drugie – niechęć do sygnalizowania przełożonym realnych wyzwań stojących przed pełną rusyfikacją szkolnictwa w Królestwie Polskim. W oficjalnych wypowiedziach systematyczna walka z polskością nigdy nie stanowiła celu rosyjskiej polityki na obszarze Królestwa Polskiego. Jak sformułował to Theodore Weeks, zamiarem władz rosyjskich było bowiem nie tyle „zmiążdżenie kultury polskiej”, co „pogodzenie dalszego istnienia tej kultury z panowaniem rosyjskim”³⁶. W praktyce oznaczało to podporządkowanie się państwu, którego język miał mieć (w opinii rosyjskich urzędników i nauczycieli) znaczenie ponad-etniczne i hegemoniczne na terenie całego imperium. W warunkach szkolnych, język rosyjski jako język „państwowy” był przez nich postrzegany jako „neutralny”, stanowiący z jednej strony siłę jednoczącą wszystkie grupy etniczne, z drugiej strony zapewniający analogiczność wykształcenia we wszystkich szkołach tego samego typu³⁷.

36 T. R. Weeks, *Nation and state in late imperial Russia. Nationalism and russification on the western frontier, 1863–1914*, DeKalb 1996, s. 72; idem, *Managing empire: tsarist nationalities policy*, w: *The Cambridge History of Russia, 1689–1917*, ed. by D. Lieven, Cambridge 2006, s. 37–38.

37 W. Smorodinow, *Moja służba w Warszawskim Okręgu Naukowym i zdarzenia ze szkolnego życia: wspomnienia pedagoga*, oprac. W. Caban; wstęp i przypisy W. Caban i B. Drozdowska, Kielce 2003, s. 70; por. J. Surer, *The policy of russifying in late imperial Russia and its failure*, „Russian History” 2019, vol. 46, nr 1, s. 84–101 – https://brill.figshare.com/articles/dataset/The_Policy_of_Russifying_in_Late_Imperial_Russia_and_its_Failure/8236283?file=15353588 [31.01.2025].

Biblioteki szkolne – kwestie organizacyjne (1867–1879)

Finansowanie bibliotek

Otwarcie bibliotek szkolnych wymagało od rad pedagogicznych odpowiedzi na kluczowe pytanie dotyczące finansowania ich zbiorów. W przypadku biblioteki żeńskiego gimnazjum w Radomiu, radzono by nie pochodziły one z dodatkowej składki od rodziców. Ze względu na „przynależność wychowanek do biednych rodzin”, proponowano, żeby datki na ten cel miały charakter dobrowolny i obciążały budżety wyłącznie tych, których na to stać. Innym źródłem wpływów mogły być kwesty od „miejscowego towarzystwa” lub duplikaty z biblioteki fundamentalnej (nauczycielskiej) miejscowego gimnazjum męskiego³⁸. W przypadku gimnazjum radomskiego środki mające pokryć koszty założenia biblioteki nie pochodziły z budżetu warszawskiego okręgu naukowego i miały z zasady charakter niestabilny. Ze względu na szczupłość rosyjskiego „towarzystwa” składającego się tam głównie z kadry oficerskiej miejscowego garnizonu³⁹ i niechęć polskiej inteligencji do finansowania rosyjskiej oświaty, koszty uzyskane jako dary dla biblioteki gimnazjalnej były nieznaczne, sam zaś księgozbiór pozostawał niewystarczający nawet dla potrzeb dydaktycznych.

Nota sprawozdawcza z I gimnazjum żeńskiego w Warszawie, świadczy jednak o tym, że w niektórych przypadkach finansowanie bibliotek (oczywiście przy odpowiednim zaangażowaniu szkolnej dyrekcji) udawało się uzyskać bezpośrednio od władz oświatowych Królestwa Polskiego. Nie była to jednak kwota znaczna, w raporcie mówiło się o 300 rublach. Ponieważ pieniądze te musiały zostać przeznaczone na wyposażenie biblioteki (zarówno nauczycielskiej, jak i uczniowskiej), gabinetu fizycznego, gabinetu historii naturalnej oraz zakup innych pomocy szkolnych (jak mapy i globusy), bibliotece pozostawało 220 rubli, z których większość trafiała do zbiorów przeznaczonych dla nauczycieli. Oznaczało to, że środki mające sfinansować zbiory przeznaczone dla uczniów były dość skromne. Choć (jak podkreślano) w roku 1869 udało się z tej kwoty zakupić 100 pozycji, towarzyszyło temu przekonanie, że na przyszłość należało „lepiej zabezpieczyć źródło finansowania, z którego [biblioteka] miała być uzupełniana”. W tym celu zaproponowano, aby do czesnego uczniów

38 ЦБГО 1870, nr 1, s. 40–41.

39 M. Kulik, *Garnizon rosyjski w Radomiu na przełomie XIX i XX w.*, w: *Wojsko w Radomiu: od średniowiecza po czasy współczesne*, pod red. D. Kupisza, Radom 2008, s. 114–134.

„dołączyć składkę [...] tak aby z tej sumy później stale uzupełniać liczbę potrzebnych książek”⁴⁰.

Władze szkolne, podkreślając wagę biblioteki uczniowskiej, starały się w miarę możliwości unikać dodatkowego obciążania rodziców. Ich wydatki były i tak już znaczne: nauka w gimnazjach rządowych oznaczała konieczność regularnego opłacania czesnego, zakupu podręczników i innych pomocy szkolnych, a nierzadko (ze względu na trudności językowe) opłacania wielogodzinnych korepetycji⁴¹. Jak wynika z raportów publikowanych na łamach „Cyrkularza”, propozycje dodatkowych składek nie cieszyły się popularnością. Finansowanie książek przeznaczonych do bibliotek szkolnych pozostawało w gestii rady pedagogicznej i dyrekcji poszczególnych szkół. W niektórych przypadkach, ich zakup miał być pokryty z dobrowolnych składek, w innych – zarówno ze składek obowiązkowych, jak i środków rządowych, w jeszcze innych pieniądze na książki miały pochodzić ze specjalnie powołanego funduszu gospodarczego⁴². Zdarzały się również przypadki, że zamiast kupowania nowych książek, zdecydowano się na przejęcie starszej literatury z bibliotek innych szkół dysponujących duplikatami, lub po prostu literaturą wzbudzającą mniejsze zainteresowanie. Sytuacja taka miała miejsce m.in. w bibliotece gimnazjum żeńskiego w Piotrkowie, która otrzymała książki reprezentujące dobór lektur „ery” Paskiewiczowskiej, wydanych niemal dwie dekady wcześniej⁴³. Najczęściej jednak, zamiast negocjować wysokość składki lub tworzyć osobne fundusze, inspektorzy woleli zgłaszać zapotrzebowanie finansowe bezpośrednio do kuratora lub naczelników poszczególnych dyrekcji szkolnych (gubernialnych władz oświatowych) prosząc o dodatkowe subsydia przeznaczone na konkretne tytuły dla bibliotek gimnazjalnych⁴⁴.

Dawne księgozbiory polskie w rosyjskich bibliotekach gimnazjalnych

Zbiory odziedziczone po polskich bibliotekach szkolnych reprezentowały w rosyjskich gimnazjach zarówno spuściznę szkół zakonnych, jak i świeckich.

40 ЦБЮ 1870, nr 8, s. 401.

41 Por. A. R. Świętochowski, *Moje wspomnienia*, w: *Kielce w pamiętnikach i wspomnieniach z XIX wieku*, oprac. A. Massalski i M. Pawlina-Meducka, Kielce 1992, s. 85; Alkar [A. Krauschar], *Czasy szkolne za Apuchtina. Kartka z pamiętnika (1879–1897)*, Warszawa 1916, s. 28 – <https://polona.pl/item-view/28b6ef34-95cd-4886-8313-6b677a8438df?page=37> [31.01.2025].

42 Archiwum Państwowe w Lublinie [APL], Zesp. 531, sygn. 474 nr 203.

43 Archiwum Państwowe w Łodzi [APŁ], Zesp. 122 (Dyrekcja Szkolna Kaliska), sygn. 123, k. 167, 168, 172.

44 APŁ, Zesp. 91, sygn. 15.

Konfiskaty księgozbiorów zakonnych po powstaniu styczniowym – jak świadczą o tym zachowane inwentarze szkolne – nie objęły jednak wszystkich zbiorów. W przypadku biblioteki gimnazjum rządowego w Lublinie (którego tradycja sięgała fundacji kolegium jezuickiego założonego w 1582 roku), „część zbiorów (prawdopodobnie ok. 500 książek) znalazło się w bibliotece szkoły powstałej w miejsce kolegium jezuickiego i dzieliło losy szkolnego księgozbioru”. Wraz z przekształceniem lubelskiej szkoły w rosyjskie gimnazjum, książki te przetrwały w zbiorach szkolnych⁴⁵.

Inaczej wyglądały losy innego księgozbioru (również o pojezuickiej proveniencji) znajdującego się w zbiorach gimnazjum w Płocku. Po powstaniu styczniowym ich trzon został zmagazynowany w Bibliotece Głównej i przeznaczony dla kadry profesorskiej warszawskiej uczelni. Znajdowały się tam nie tylko charakterystyczne dla kolegiów jezuickich prace z dziedziny apologii katolickiej, teologii moralnej, bibliistyki i filozofii katolickiej (zwłaszcza etyki), lecz również książki o charakterze świeckim – podręczniki szkolne (głównie w języku francuskim), słowniki i literatura piękna⁴⁶. Pozostały księgozbiór tego gimnazjum, ukształtowany w okresie 1820–1831, gdy w ówczesnej Szkole Wojewódzkiej powstała biblioteka Towarzystwa Naukowego Płockiego⁴⁷, został odseparowany od uczniów i nauczycieli, a z czasem wywieziony do Petersburga⁴⁸.

Książki pochodzące z dawnych polskich bibliotek szkolnych stanowiły zatem po 1867 roku istotną część księgozbiorów gimnazjalnych. Pozycje nowsze trafiły na ogół do księgozbiorów nauczycielskich, natomiast zbiory starsze były odseparowywane od pozostałego księgozbioru i umieszczane w zamkniętych regałach. Pewnym wyjątkiem mogły być książki łacińskie i greckie, które (z braku nowszych podręczników) miały być wciąż wykorzystane jako materiał dydaktyczny. Świadczyć o tym może obfity zbiór latyników w inwentarzu gimnazjum płockiego sporządzonego w latach 1867–1873. Dokument ten obejmował przede wszystkim edycje szkolne dzieł historycznych. Wśród nich można było odnaleźć głównie XVIII-wieczne edycje *Historii rzymskiej* Tytusa Liwiusza, krytyczne wydania *De bello Galico* Juliusza Cezara, *Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Trogusa* Marka Justynianusa Justyniusa; *Rerum*

45 A. Dymmel, P. Dymmel, *Biblioteka kolegium jezuitów w Lublinie i jej losy*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2018, nr 109, s. 167 – <https://czasopisma.kul.pl/index.php/abmk/article/view/9609/7964> [31.01.2025]; H. Wolska, *Księgozbiór Gimnazjum Lubelskiego*, „Bibliotekarz Lubelski” 1982, t. 27, nr 1–4 (104–107), s. 15 – <https://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/publication/355> [31.01.2025].

46 Archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie [Arch. BUW], Zesp. IV, sygn. 127.

47 M. Skoczeń, *Szkolnictwo płockie w latach 1793–1831*, Warszawa – Płock 1994, s. 134–136.

48 I. Nyczkowska, *Dzieje szkoły w latach 1863–1939...*, s. 152.

Romanorum libri quattuor Lucjusza Anneusza; prace Gaiusa Sallustiusa Crispium (*Spisek Katyliny i Wojny z Jugurtą*), Kwintusa Kurcjusza Rufusa, *Historia Aleksandra Wielkiego (De rebus gestis Alexandri Magni)*, Korneliusza Neposa, *De vitae excellentium Imperatorum*, czy też Sekstusa Aureliusza Wiktora, *Brewiaria dziejów rzymskich*. Prace te – niezbędne w szkole o profilu klasyczo-filologicznym, pochodziły prawdopodobnie z dubletów dawnej biblioteki kolegium jezuickiego oraz późniejszej szkoły wojewódzkiej.

Oprócz literatury łacińskiej, w płockich spisach bibliotecznych na uwagę zwraca również spora ilość literatury polskiej w postaci podręczników, leksykonów, słowników i prac historycznych. Były to m.in. *Słownik języka polskiego* Aleksandra Zdanowicza, *Historia literatury greckiej* Zygmunta Węclewskiego, *Geometria* Henryka Niewęłowskiego, *Wypisy francuskie* Marcina Szulca a przede wszystkim monumentalna *Encyklopedia powszechna* Samuela Orgelbranda. Wśród pozostałych prac można było odnaleźć monografie Józefa Samuela Bandtkiego, Dominika Szybińskiego, Józefa Miklaszewskiego, Adama Naruszewicza (*Historia narodu polskiego*), a wreszcie *Pomniki do historii obyczajów w Polsce* Józefa Ignacego Kraszewskiego. W dziale *Teologia i ascetyka* inwentarza, znajdowały się ponadto bardzo liczne zbiory kazań, katechizmy, listy apostołskie, mszały, przewodniki po mszy świętej, modlitewniki oraz komentarze do Pisma Świętego⁴⁹. Obfitość literatury katolickiej wynikała oczywiście z tego, że religia (w zależności od wyznania uczniów) była obowiązkowym przedmiotem w gimnazjach rosyjskich, zaś religia katolicka miała być nauczana po polsku⁵⁰.

W gimnazjum męskim w Lublinie, polonika obejmowały literaturę dotyczącą historii Polski, historii powszechnej, historii literatury, a także tomy poetyckie, szkolne wypisy literackie oraz tłumaczenia z literatury pięknej (m.in. dzieła Benjamina Franklina, Johna Milтона, Jacquesa Delille’a i Wiliama Szekspira), a także dość liczne słowniki, leksykony i inne wydawnictwa informacyjne. Wśród prac historycznych można było odnaleźć rozprawy Dominika Szybińskiego, Wincentego Skrzetuskiego, Michała Sokolnickiego, Leona Rogalskiego, czy też Michała Balińskiego; tomy poetyckie i prozatorskie obejmowały zaś dzieła Jana Kochanowskiego, Ignacego Krasickiego, Adama Naruszewicza, Józefa Bielawskiego i Józefa Kraszewskiego⁵¹. Księgozbiór łaciński gimnazjum zawierał wyjątkowo cenne pozycje. Składały się na nie m.in. mowy Cyclerona

49 Arch. BUW, Zesp. IV, sygn. 127.

50 M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*, Warszawa 2016, s. 173-175.

51 APL, Zesp. 531, sygn. 488.

(*Annotationes in M. T. Ciceronis Divinationem*) wydane w Krakowie w 1585 roku; podręcznik do retoryki Jerzego z Trapezundu wydany w Paryżu z 1532 roku, *Historae miscellae* Landolfusa Sagaxa z 1569 roku, czy też *Adagiorum Collectanea* Erazma z Rotterdamu z 1529 roku. Podstawową bazę biblioteki łacińskiej stanowiły prace XVIII-wieczne. Były to licznie zgromadzone gramatyki, retoryki, mowy, tomy poezji oraz wypisy aforyzmów. Podobnie wyglądał księgozbiór grecki, również obfity w cymelia. Składały się na nie prace XVI i XVII-wieczne, w tym wydania *Historii* Herodota oraz wypisy z Arystotelesa i Izokratesa. Pozostałe pozycje były opublikowane w wieku XVIII i pierwszej dekadzie wieku XIX i, analogicznie jak w przypadku księgozbioru łacińskiego, składały się w większości z wypisów używanych na potrzeby nauki retoryki, stylistyki i gramatyki⁵².

W gimnazjach żeńskich, udział zbiorów polskich (nie mówiąc już o łacińskich) był nieporównywalnie niższy. W Piotrkowie składały się na nie przede wszystkim starsze edycje czasopism takich jak „Przyjaciel Dzieci”, „Tygodnik Ilustrowany” i „Kółko Domowe” oraz urzędowy „Dziennik Warszawski” – przy czym – znajdowały się one w niezbyt dobrym stanie technicznym i brakowało im od kilkunastu do kilkadziesiątu zeszytów. Oprócz czasopism można było tam znaleźć również kilka podręczników do geografii Wilhelma Rotza w tłumaczeniu Ignacego Łukomskiego, *Księżę przyrody* Fryderyka Schoedlera oraz *Wiadomości z zoologii ułożone dla klas niższych* Artura Popławskiego⁵³.

Nie ulega wątpliwości, że po roku 1867 obecność książek polskich stawała się dla władz rosyjskich coraz bardziej problematyczna⁵⁴. Ignorowanie jej było jednak trudne ze względu na brak wystarczającego opanowania języka rosyjskiego przez uczniów i uczennice. Ponadto, bogate zbiory zachowane w szkolnych bibliotekach stanowiły materiał dydaktyczny wciąż używany podczas lekcji języka łacińskiego, religii katolickiej, nauk przyrodniczych, a nawet historii i literatury rosyjskiej. Wraz z postępami reformy szkolnej ministra Tołstoja, jedynym postulowanym rozwiązaniem „problemu” użyteczności tych książek miała być intensyfikacja nauki języka państwowego i systematyczne uzupełnianie bibliotek o książki rosyjskie.

52 APL, Zesp. 531, sygn. 490.

53 APŁ, Zesp. 91, sygn. 15, k. 3–4.

54 Na temat likwidacji polskich książek pisało się jednak niechętnie i niejako mimochodem, por. Я. И. Васильев, *Историческая записка по случаю 50 лет Варшавской IV мужской гимназии*, Варшава 1912, s. 86 – <https://polona.pl/item-view/4f5ba8fd-433e-4e9a-a0ef-0814b76c9b47?page=118> [31.01.2025].

Stare i nowe książki rosyjskie

Jak już wspomiano, w większości przypadków przed 1867 rokiem biblioteki szkolne Królestwa Polskiego dysponowały już rosyjskimi książkami pochodzącymi z okresu międzypowstaniowego. Choć zbiory te nie były liczne⁵⁵, z perspektywy dydaktyczno-propagandowej stanowiły one ich istotną część. W latach czterdziestych w szkołach pod jurysdykcją ówczesnego ministra oświaty Siergieja Uwarowa dokonał się zwrot w kierunku literatury romantycznej. Literatura ta została uznana za odzwierciedlającą rosyjską tożsamość narodowa zawierającą się w triadzie „prawosławie – samodzierżawie – narodowość”. Zamiast czytać utwory „przestarzałych” (jak ujął to twórca gruntownie zrewidowanej antologii literatury rosyjskiej Aleksander Gałachow) twórców literatury rosyjskiej, należało sięgać po poezję Aleksandra Puszkina, Michaiła Lermontowa, Iwana Kryłowa, Aleksandra Kolcowa oraz prozę Mikołaja Gogola i Iwana Turgieniewa. Ich geniusz miał nie tylko odpowiadać ambicjom państwa rosyjskiego jako „europejskiego imperium”⁵⁶, lecz również wskazywać na „ludowo-narodowe” (*народные*) elementy kultury jako fundacyjne dla rosyjskiej literatury „wysokiej”⁵⁷. Program unowocześnienia szkolnej rusycystyki miał na trwałe zmienić nie tylko programy szkolne, lecz również szkolne biblioteki. Wzbogaciły się one przede wszystkim o edycje rosyjskich poetów romantycznych, które – obok licznych podręczników, słowników, atlasów geograficznych i historycznych – znalazły się odtąd w zbiorach bibliotek gimnazjalnych. W przypadku Królestwa Polskiego zbiory te nie były imponujące, ponieważ większą część książek stanowiły w okresie Paskiewiczowskim pozycje polskie. Zbiory rosyjskie składały się natomiast głównie ze szkolnych chrestomatii (antologii literackich), zbiorów poezji oraz pomocy dydaktycznych.

Wraz z procesem pełnego ujednoczenia edukacji gimnazjalnej Królestwa Polskiego od 1867 roku z systemem oświatowym imperium rosyjskiego, stan bibliotek został uznany – jak w alarmistycznym tonie donosiły władze szkolne – za absolutnie niewystarczający. Podstawowym zadaniem inspektorów szkół średnich miało być zatem rozbudowywanie istniejących bibliotek poprzez intensywne pozyskiwanie książek rosyjskich. W przypadku gimnazjum

55 J. Wołczuk, *Rosja i Rosjanie w szkołach...*, s. 124–153.

56 M. Bassin, *Geographies of imperial identity*, w: *The Cambridge History of Russia*, vol. 2, *Imperial Russia, 1689–1917*, ed. by D. Lieven, Cambridge 2008, s. 45–55.

57 A. Vdovin, *Dmitry Tolstoy's classicism and the formation of the Russian literary canon in the high school curriculum*, „Ab Imperio” 2017, vol. 4, s. 115–116.

męskiego w Kaliszu, zaproponowano przekazanie 70 pozycji pochodzących z biblioteki nauczycielskiej oraz przyjęcia darowizny jednego z profesorów Szkoły Głównej⁵⁸. Ze względu na niewystarczalność tych lektur, rada pedagogiczna zaproponowała zakup nowych czasopism i książek. W opracowanym przez nią spisie znajdowały się następujące tytuły rosyjskim periodyków: „Dziennik Ministerstwa Oświaty” („Журнал Миистерства Народного Просвещения”) „Almanach Pedagogiczny” („Педагогический Сборник”), „Zapiski Filologiczne” („Филологические Записки”), „Goniec Europy” („Вестник Европы”), „Zapiski Ojczyźniane” („Отечественные Записки”), „Moskiewski Almanach Matematyczny” („Московский Математический Сборник”), „Bibliograf” („Библиограф”), „Czytanki Dziecięce” („Детское Чтение”), „Głos” („Голос”) oraz „Dziennik Warszawski” („Варшавский Дневник”). Jeśli chodzi o książki, były to przede wszystkim podręczniki (antologie literackie, gramatyki, podręczniki „teorii literackiej”, historii literatury, arytmetyki i geometrii), opracowania popularno-naukowe w dziedzinie krajoznawstwa, geografii (w tym opisy dalekich podróży), historii powszechnej, historii kultury oraz pedagogiki. Pod względem liczebnym dominowała literatura piękna. Tę ostatnią można umownie podzielić na wykorzystywaną w trakcie zajęć lekcyjnych rosyjską „klasykę” na którą składały się m.in. *Baśnie* Iwana Kryłowa, *Mądrym biada* Aleksandra Gribojedowa, antologia poezji Michaiła Lermontowa, opowiadania Iwana Turgieniewa, *Dzieła wszystkie* Nikołaja Gogola, *Mozart i Salieri* i *Skąpy rycerz* Aleksandra Puszkina oraz literaturę popularną, przeznaczoną do lektury indywidualnej. Co zaskakujące, to właśnie ta druga kategoria książek była tu reprezentowana najliczniej. W gimnazjum kaliskim składały się na nią: powieści Waltera Scotta, Charlesa Dickensa, Harriet Beecher Stowe (*Chata wuja Toma*), Jules’a Verna’a (*Dzieci Kapitana Granta*), Thomasa Maynego Reida (*Wygnaniec w lesie*, *Myśliwi w lesie*; *Mali bohaterowie*), Eugenii Tur (*Katakumby*), powieści historyczne Iwana Łożecznikowa, „antynihilistyczna” powieść Wiktora Kliuszniukowa *Marewo*, opowiadania Fiodora Dostojewskiego oraz monumentalna powieść Lwa Tołstoja *Wojna i pokój*. Pozostałe lektury stanowiły tłumaczenia *Boskiej komedii* Dantego, *Pieśni o Rolandzie* oraz przekłady z George’a Byrona, Johanna W. Goethego i Heinricha Heinego. Ostatnią grupę stanowiły baśnie rosyjskie, baśnie Hansa Christiana Andersena oraz *Bajki tureckie i arabskie* Édouarda René de Laboulaye’a. W spisie tym znajdowała się również jedna pozycja w języku polskim – *Historia polskiego dramatu*

Władysława Chomętowskiego⁵⁹, wymieniona obok niemieckojęzycznego *Atlasu historii naturalnej*. Wzmiankowanie polskiej i niemieckiej książki na końcu listy nie było przypadkiem. Radzie pedagogicznej chodziło o uznanie tych książek za „obcojęzyczne”, a więc o wartości uzupełniającej wobec książek rosyjskich mających stanowić podstawowe wyposażenie bibliotek szkolnych.

Z dokumentacji innych szkół średnich dowiadujemy się o dość podobnym wyborze czasopism, wśród których mogły się znaleźć (oprócz wyżej wymienionych) m.in.: „Przegląd Historyczny” („Исторический вестник”), „Rosyjski Przegląd Filologiczny” („Русский филологический вестник”), „Starożytności Rosyjskie” („Русская старина”), „Wieczory Rodzinne” („Семейные вечера”), „Warszawskie Wiadomości Uniwersyteckie” („Варшавские университетские известия”), „Cyrkularz Warszawskiego Okręgu Naukowego” („Циркуляр по Варшавскому Учебному Округу”), „Starożytności Kijowskie” („Киевская старина”) w przypadku gimnazjum lubelskiego⁶⁰; „Niwa” („Нива”) i „Nowy Bazar Rosyjski” („Новый Русский Базар”) – w przypadku gimnazjum żeńskiego w Piotrkowie⁶¹; „Dziennik Rządowy” („Правительственный Вестник”), „Wiara i Rozum” („Вера и Разум”), „Biuletyn Chełmsko-Warszawskiej Eparchii” („Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник”), oraz „Archiwum Rosyjskie” („Русский Архив”) w przypadku gimnazjum męskiego w Radomiu⁶². Na wybór książek, składały się natomiast w tych gimnazjach – by wymienić tylko najważniejsze – opracowania historii Rusi / Rosji Nikołaja Karamzina, Dmitrija Howajskiego, Siergieja Sołowiowa, Nikołaja Kostomarowa i Nikołaja Szczubińskiego, *Zarys historyczny literatury rosyjskiej* Siergieja Burakowskiego, *Historia literatury słowiańskiej* Aleksandra Pypina i Włodzimierza Spasowicza, teksty źródłowe do filozofii i literatury antycznej, szkolne edycje klasyków rosyjskich i zachodnich⁶³, liczne leksykony, słowniki, atlasy geograficzne, a także prace z zakresu geometrii, zoologii, historii naturalnej i mineralogii. Podobnie

59 APL, Zesp. 122 (Dyrekcja Szkolna Kaliska), sygn. 123 (Gimnazjum Męskie w Kaliszu), k. 279–282. Praca Władysława Chomętowskiego *Historia polskiego dramatu*, warszawskiego bibliotekarza i wydawcy literatury staropolskiej, nie figuruje w bibliografii Estreichera (por. K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, wyd. 2, t. 3, *Litera C*, Kraków 1962, s. 169 – <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/index/wpis/?id=52683&fileId=0178> [31.01.2025]). Wpis dotyczył książki Chomętowskiego *Dzieje teatru polskiego od najdawniejszych czasów do 1750 roku* (Warszawa 1870), której recenzję zamieścił Władysław Bogusławski w „Gazecie Polskiej” 1869, nr 237 (27 X), s. 2–3 – <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/203818/display/Default> [31.01.2025].

60 APL, Zesp. 531 (Gimnazjum Męskie w Lublinie), sygn. 474, nr 1151, k. 505.

61 APL, Zesp. 91 (Progimnazjum Żeńskie w Piotrkowie), sygn. 15, nr 1191.

62 *Отчет о состоянии радомской мужской гимназии за 1887/8 уч. год*, Warszawa 1889, s. 6.

63 APL, Zesp. 531 (Gimnazjum Męskie w Lublinie), nr 203, 226, 493, 1228.

jak w Kaliszu, w żadnym z tych gimnazjów nie brakowało popularnych powieści przygodowych⁶⁴. Książki te zakupione zostały przeważnie bezpośrednio od wydawców lub księgarzy petersburskich⁶⁵, w Warszawie: w słynnym „składzie książek” Wsiewołoda Istomina, gdzie zaopatrywano się w rosyjskie podręczniki jeszcze w okresie międzypowstaniowym⁶⁶, czy też w księgarni Edwarda Wendego na Krakowskim Przedmieściu⁶⁷.

Lista materiałów z wymienionych bibliotek wymaga komentarza. Jak świadczą o tym badania Alexeja Vdovina i Romana Leibova, charakter bibliotek szkolnych w rosyjskim „centrum” w latach siedemdziesiątych XIX stulecia różnił się nieco od ich odpowiedniczek w Królestwie Polskim. W wypadku tych pierwszych systematycznie wcielana była w życie idea, że utwory rosyjskiej „klasyki” powinny być czytane przez uczniów w całości, a więc szkoła powinna posiadać dobrze zaopatrzoną bibliotekę, z której uczniowie mogliby wypożyczać książki do domu. Oznaczało to, że szkolne księgozbiory miały zawierać przede wszystkim literaturę „epoki Puszkina”⁶⁸. W przypadku guberni nadwiślańskich zwracała uwagę obfitość literatury przygodowej, liczne czasopisma oraz stosunkowo skromne (w stosunku do ich deklarowanej ważności) zbiory rosyjskich „klasyków”. Konstatacja ta jest o tyle zaskakująca, że w myśl wytycznych reformy Tołstoja, to właśnie lektura i analiza tych ostatnich miały stanowić podstawę edukacji filologicznej w gimnazjach państwowych całej Rosji. Ich program opierający się na lekturze utworów „wzorcowych” – za które uznane były dzieła rosyjskiego „złotego wieku” (z lat 1811–1852), miał zaś za zadanie kształtować zarówno zmysł estetyczny, jak i przekazywać podstawowe „wartości rosyjskie”⁶⁹.

Obfitość i różnorodność periodyków należy sobie tłumaczyć nie tylko relatywnie niską ceną i dostępnością czasopism, lecz przede wszystkim (o czym świadczą wzmianki w spisach pozyskiwanej literatury), faktem finansowania ich zakupu przez warszawskie władze oświatowe⁷⁰. Dominowały tu

64 APL, Zesp. 531, sygn. 7.

65 APL, Zesp. 531 (Gimnazjum Męskie w Lublinie) sygn. 474, nr 124, 203, 754, 1178, 1188; APŁ (Progimnazjum Żeńskie w Piotrkowie), sygn. 15, nr 1089, 1680, 1870.

66 APL, Zesp. 531 (Gimnazjum Męskie w Lublinie), nr 493, 1228; APŁ (Progimnazjum Żeńskie w Piotrkowie), sygn. 15, nr 1870; por. K. Kowalczyk, *Księgarstwo warszawskie w drugiej połowie XIX wieku*, Warszawa 2006, s. 197.

67 APL, Zesp. 531, sygn. 474, nr 683.

68 R. Leibov, A. Vdovin, *What and how Russian students read at school...*, s. 370–375.

69 A. Vdovin, *Dmitry Tolstoy classicism...*, s. 129.

70 Archiwum Państwowe w Płocku [APP], Zesp. 17, sygn. 25.

tytuły wydawane przez gremia oficjalne: ministerstwo oświaty, ministerstwo spraw wewnętrznych, Dyрекcję Główną Wojskowych Placówek Oświatowych (Главное управление военно-учебных заведений – ГУВУЗ), warszawski okrąg naukowy, czy też niedawno otwarty Cesarski Uniwersytet Warszawski. Co istotne, nie brakowało również periodyków redagowanych przez podmioty niezależne: w grupie tej należy wymienić przede wszystkim czasopisma o charakterze specjalistycznym (filologicznym, historycznym, pedagogicznym, bibliologicznym, czy też matematycznym). Na szczególną uwagę zasługują obecność tytułów liberalnych do których należy zaliczyć „Отечественные Записки” i „Голос” redagowane przez literatów i działaczy społecznych zorientowanych na kontynuację dzieła reform zapoczątkowanych przez Aleksandra II. Obecność tych periodyków świadczy o niezbyt restrykcyjnym doborze prasy przez rady pedagogiczne oraz ich dość „swobodnym” podejściu do obowiązku doboru wyłącznie tych publikacji, które zyskały aprobatę ministra oświaty. Być może, tytułami tymi zainteresowani byli przede wszystkim rosyjscy nauczyciele, którzy w polskich miastach (zwłaszcza na prowincji) byli grupą odizolowaną od polskiego społeczeństwa, a przy tym „pozbawioną sklepów z rosyjskimi książkami i bibliotek”⁷¹.

Należy także zwrócić uwagę na szeroki wybór literatury przygodowej. Książki te spotykały się z aprobatą nauczycieli, ponieważ reprezentowały „kierunek realistyczny”, pożądany – ich zdaniem – w adekwatnym wychowaniu młodzieży. Podstawową przyczyną ich zakupu do bibliotek szkolnych była jednak – niewątpliwie – ich popularność wśród młodych czytelników. Zachęceni wartką akcją i atrakcyjną fabułą chętnie sięgali do rosyjskich przekładów literatury przygodowej. Jak zauważał profesor Ludwik Krzywicki (1859–1941), uczeń gimnazjum plockiego w latach siedemdziesiątych:

[...] biblioteka gimnazjalna roiała się od Verne’ów, Mayne-Reidów, Cooperów, od różnych podróży i innych chciwie połykanych sensacji. Ponieważ chodziło o ściągnięcie czytelników, było każdego utworu po kilka egzemplarzy: ile chcesz, tyle bierz [...], bierz i oddawaj, chociażby przy następnym wydawaniu książek, i znowu bierz. Rączęta dzieciaków wyciągały się tak chciwie do niektórych książek, iż [...], tworzył się kompletny ogonek⁷².

71 W. Smorodinow, *Moja służba w Warszawskim Okręgu Naukowym...*, s. 63.

72 L. Krzywicki, *W gimnazjum plockiem. Wspomnienia z lat 1871–1877*, w: *Księga Pamiątkowa Koła Płocczan*, Warszawa 1931, s. 184 – <https://polona.pl/preview/e03f6c1a-0ec0-47c8-8417-c15ca3f46996> [31.01.2025].

Podsumowanie

Biblioteki rosyjskich szkół średnich w odgrywały kluczową rolę jako miejsce gromadzenia zarówno literatury naukowej, jak i pięknej dla celów dydaktycznych. Ze względu na profil filologiczny rosyjskich gimnazjów rządowych, drobiazgową analizą rosyjskiej „klasyki” stanowiła podstawową metodę kształcenia literackiego. Wraz z reaktywacją warszawskiego okręgu naukowego w 1867 roku, metoda ta dotarła do Królestwa Polskiego, zaś ich podstawą miały stać się księgozbiory składające się w założeniu z tych samych podręczników, pomocy szkolnych oraz antologii literackich, co w Rosji centralnej. Choć w latach siedemdziesiątych dyrekcje szkół średnich koncentrowały się raczej na zapewnieniu uczniom dostępu do atrakcyjnej literatury pięknej, traktowanej jako użyteczne narzędzie nauki języka państwowego, niż na ścisłym realizowaniu wytycznych ministerstwa oświaty, nie ulega wątpliwości, że dla bibliotek szkolnych rosyjskiej Polski oznaczało to faktyczną i symboliczną degradację piśmiennictwa polskiego, które dotąd stanowiło trzon ich zbiorów. Język i literatura rosyjska, uznane za hegemoniczne, miały zyskać „prawo do istnienia” – co w praktyce oznaczało uprzywilejowaną pozycję świadczącą o ich dominującej i arbitralnej pozycji na wielojęzycznej peryferii imperium rosyjskiego.

W okresie sprawowania funkcji kuratora przez Fiodora Wittego, ze względu na konieczność zjednania sobie polskich uczniów i uwzględnienia ich bariery językowej konieczna była pewna tolerancja dla polskich książek, które w dalszym ciągu stanowiły niemałą część księgozbioru bibliotek gimnazjalnych. Traktując je jako „zło konieczne”, rosyjskie władze oświatowe starały się jednocześnie o zapewnienie odpowiedniej ilości materiałów w języku rosyjskim. Czytelnictwo w języku polskim postrzegane było jako czynnik potencjalnie zagrażający procesowi integracji polskich uczniów z rosyjską państwowością, a także jako wyłom w „czysto rosyjskim” charakterze gimnazjów rządowych. Aby temu zapobiec, do bibliotek szkolnych starano się zamawiać pozycje rosyjskojęzyczne możliwie jak najbardziej atrakcyjne dla polskiej młodzieży. Działania takie rodziły jednak obawy przed nadmiernym napływem książek „niewłaściwych”, a określenie to nie odnosiło się bynajmniej w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX stulecia wyłącznie do książek polskich. Wręcz przeciwnie, większość zmartwień wśród rad pedagogicznych wzbudzało wówczas czytanie książek „fantastycznych”, nieobyczajnych, a nawet postrzeganych przez nich jako zbyt „zabawne” czy „rozrywkowe”⁷³. Ponieważ jednak (jak zgodnie przyznawały

73 ЦБЮО 1870, nr 12, s. 576.

władze oświatowe i rosyjscy nauczyciele), nadrzędnym zadaniem bibliotek szkolnych miała być pomoc w przyswojeniu języka rosyjskiego, zdecydowano się kontynuować zakup baśni, książek przygodowych i podróżniczych. Niektórzy inspektorzy zachęcali wprost do tego, by takie właśnie zbiory stały się magnesem przyciągających dzieci i młodzież do bibliotek szkolnych. Doprowadziło to do paradoksalnej sytuacji, kiedy to pomimo bardzo surowych zasad, które należało spełnić, aby umieścić konkretne pozycje w szkolnych katalogach, kupowane były przede wszystkim książki (lub czasopisma) czytane „dla rozrywki”, ze względu na ich powodzenie wśród młodych czytelników. Odpowiadając na pytanie, jak zachęcić polską młodzież do czytania rosyjskich książek, władze warszawskiego kręgu naukowego zmuszone zostały do lawirowania między sztywnymi zasadami narzuconymi przez ministerstwo oświaty, a silnie odczuwaną przez miejscowych inspektorów i nauczycieli potrzebą szybkiego nauczania polskiej młodzieży języka państwowego, w którym podstawową rolę miało odgrywać rozpowszechnianie popularnych powieści przygodowych i baśni.

MARIA PRZECISZEWSKA

Libraries in state-run gymnasiums of the Kingdom of Poland under Russian rule.

Part 1. Origins, objectives, tasks and organizational issues (1867–1879)

The aim of this article is to explain the role of secondary school libraries in the process of unifying the educational system of the Kingdom of Poland with that of the Russian Empire between Dmitry Tolstoy's educational reforms (1867–1880) and the Revolution of 1905. The first part outlines the origins of these libraries by tracing their history in the former Polish-Lithuanian Commonwealth and in Russian-controlled Poland. Subsequently, it explores how the functions of school libraries were defined in the *Circular of the Warsaw Educational District* after 1867. Finally, it discusses organizational issues such as the funding of library collections, methods of acquiring new books, and the changing roles of Polish and Russian books in the library holdings.